

М. І. ЗУБОВ. Історична ментальність і лінгвістика (до питання про ментальні концепти давньоруського середньовіччя)

Поняття ментальності належить у сучасних гуманітарних науках до одного з найбільш «модних» і водночас є одним із гасел зламного переходу від позитивістсько-сцієнтичної орієнтації наукової парадигми, остаточно сформованої для ХХ ст. структуралізмом, до антропоцентричної орієнтації, яка стає наріжним каменем когнітивістської парадигми, що формується з другої половини минулого століття, а особливо — в останні його десятиліття (стосовно теоретичного обговорення проблем когнітивної парадигми в лінгвістиці див., наприклад: [7; 12; 13; 16; 19; 20]).

Сама по собі ідея антропоцентричної орієнтації лінгвістики (а саме про цю науку йдеться у подальшому викладенні) не є новою: вона цілком виразно озвучена вже в основоположника теоретичного мовознавства В. фон Гумбольдта, який розумів мову як «світ, що лежить між світом зовнішніх явищ і внутрішнім світом людини» [4: 4]. Продовжені надалі у поглядах О. О. Потебні, в «антропоцентризмі» Е. Бенвеніста, лінією «антропологічного підходу» Боас — Сепір — Уорф, подібні ідеї, однак, не знайшли свого втілення на конкретному емпіричному матеріалі. А магістральний шлях науки, орієнтованої на «точні» (тобто формалізовані й математизовані) процедури, привів зрештою до того, що, за словами П. О. Флоренського, «науковий світогляд і якісно і кількісно втратив той основний масштаб, яким визначаються всі інші наші масштаби: саму людину» [18: 348]. Повною мірою наведена оцінка стосується й лінгвістики.

Звертаючись до поставленої заголовком проблематики, зазначимо, що термін *ментальність* і саме поняття, що стоїть за ним, потребують попереднього аналізу. У сучасному вигляді термін було введено в науку французькою Школою «Анналів» М. Блока та Л. Февра, хронологічним відліком для якої є 1929 р. Витоки ідей Школи «Анналів» зумовлені тим, що на початок ХХ ст. відокремлення різних історичних дисциплін на Заході спричиняється до розриву у вивченні історії економічних, культурних та політичних явищ. Як наслідок Європа втрачає сенс історії. Синтезувати розгалужені й розірвані дисципліни стає завданням Школи «Анналів». Цариною синтезу було обрано *Людину* та її *свідомість*, бо саме тут, на думку анналістів, відображені всі сторони буття. Свідомість цікавила анналістів передусім не як індивідуальне,

а суспільне явище, тобто явище на рівні типових для суспільства й епохи рис.

Особливий інтерес для аналізу суспільної свідомості становили рівні приховані, потаємні, не виражені експліцитно. Власне, для позначення цих рівнів і було використано термін *ментальність* (фр. *mentalité*), за яким стоїть одне з основних понять Школи. Ментальність тут визначається як розшарована у певному соціальному середовищі сукупність умонастроїв, неявних настанов думки, ціннісних орієнтацій, автоматизмів і навичок свідомості, плинних і разом із тим стійких позаособистісних її *аспектів*» [2: 254].

На сьогодні через слабку розробленість проблеми існують відносно різні розуміння ментальності: ментальність як «сукупність символів, які необхідно формуються в рамках кожної даної культурно-історичної епохи і які фіксуються у свідомості людей <...> шляхом повторення»; це одні й ті ж самі ключові, тобто онтологічного характеру уявлення, які утворюють ядро півної ідеології, породжують повсякденні уявлення («мисленнєві стереотипи») [1: 413]; ментальність як «рівень індивідуальної і суспільної свідомості <...> маґма життєвих настанов і моделей поведінки, емоцій та настроїв, яка спирається на глибинні зони, притаманні даному суспільству і культурній традиції» [5: 454]; ментальність як те, що «позначає щось більше, яке лежить в основі усвідомленого і неусвідомленого, логічного і емоціонального, тобто глибинне і тому важке для фіксації джерело мислення, ідеології і віри, почуття і емоції» [15: 459].

Підсумовуючи ці та інші подібні визначення ментальності, В. В. Колесов убачає їх недостатність у тому, що вони не враховують фактор мови: «Ментальність — це світоспоглядання в категоріях і формах рідної мови, яке поєднує інтелектуальні, духовні і вольові риси національного характеру в типових його виявах. Мова втілює і національний характер, і національну ідею, і національні ідеали, які в закінченому їх вигляді можуть бути представлені в традиційних символах даної культури» [11: 14–15].

Основною одиницею ментальності В. В. Колесов визначає концепт, розуміючи його таким явищем у межах словесного знака і мови в цілому, яке постає у своїх змістовних формах як образ, як поняття і як символ [11: 15]. Таке розуміння концепту, звичайно, значно відрізняється від того, яким ми його знаходимо, наприклад, в А. Вежбицької. Проте проблемам вивчення історичної ментальності, яка не може звернутися до спостережень над мовленнєво-мисленнєвими процесами навіть тією мірою, що доступна

лінгвістам у спостереженнях над такими процесами в сучасності, подібне розуміння задовольняє.

Для дослідження історичної ментальності (а точніше — для виявлення концептів, у яких ця ментальність закарбована, але не є доступною для прямого розгляду) головнішим джерелом є текст. «Яким би не був спеціальний предмет розшуків історика — економіка, політичний устрій, соціальні відносини, духовне життя — шлях до їх пізнання лежить через аналіз пам'яток, текстів, створених людьми. Перше, з чим історик зустрічається у своїх джерелах, — це закарбована в них людська свідомість» [6: 8].

Однак підходи до вивчення історичних текстів під кутом зору ментальності також можуть бути різними. Наприклад, той підхід до реконструкції історичної свідомості, який демонструє своєю монографією А. Я. Гуревич, можна визначити як літературознавчий та соціально-культурологічний: складові елементи ментальності видобуваються дослідником шляхом аналізу передусім творів середньовічної літератури. Текст при такому підході має розглядатися як цілісна семіотична одиниця, конституювана складовими елементами, а аналіз взаєморозташування та взаємодія цих елементів саме й дозволяє реконструювати категорії середньовічної ментальності.

Як приклад іншого можливого підходу до вивчення історичної ментальності можна навести дослідження В. В. Колесова, започатковані понад п'ятнадцять років тому [10]. Особливість цього підходу у порівнянні із згаданим вище полягає в тому, що В. В. Колесов попередньо укладає сітку понятійних полів (*свій — чужий; дім — світ; влада і держава* тощо), а надалі досліджує семантичні зміни лексики, що заповнює клітинки цих полів. Семантичні зрушення в значеннях слів дозволяють виявити еволюцію давньоруської думки і відтворити певні фрагменти давньоруського світобачення. У такому разі історичні тексти постають переважно як джерело відбору окремих лексичних одиниць для їх подальшої інтерпретації.

Мета пропонованої розвідки полягає в тому, щоб продемонструвати ще один із можливих варіантів виявлення концептів давньоруської ментальності. Базовим положенням при цьому підході може стати думка того ж таки В. В. Колесова про те, що «смісл давньоруського слова завжди розкривався конкретно, саме в цьому тексті» і що «творчий акт середньовічного письменника і полягав у розробці подібних ситуативних смислів слова, так що інколи невловимими залишаються відтінки значення, і нам здається сьогодні, що ці письменники просто переписували один в одного заїжджені штампи традиційної літератури» [10: 12–13].

Для ілюстрації візьмемо одне з важливих слів-концептів із кола давньоруських антиязичницьких повчань. Це слово хула та його синоніми. Взятє саме по собі в контексті окремих пам'яток, воно відразу начебто не дозволяє виявити якихось особливих значень, окрім узагальненого словникового — «осуд, ганьба; те що ганьбить, знеславлює»:

1) ...сего же не могутя лишити. начение въ поганстве. даже и доселе. проклятаго того ставления. вторья тряпезы роду и рожаницямъ. на прельсть вернымъ хр(ес)тяном. и на хулу с(вя)тому кр(е)щению. и на гневъ б(о)гу по с(вя)темъ кр(е)щении череву работни. попове уставиша трепарь прикладати. р(о)ж(ес)тва б(огороди)ци къ рожаницьне тряпезе отклады деюче... [3: 25]; (орієнтовно XII ст.);

2) ...мнящєся чєсть творяще госпожи богородици. ставяще трапезу крупичьтymi глебы. и сыры. и черпала наполняюще вина добровоннаго. и творяще трепарь рожьству. и подавающе другъ другу ядятъ и пьютъ. и мнятсѧ добро творяще. и хвалу темъ въздающе владычици чистии. Еиже естъ бечьстие и хула. виною рекше рожества. Не чьсть се девици госпожи богородици. не бо естъ сдесь творимое въ славу богу. и въ похвалу богородици [17: 86];

3) ...и тежъ пироги на завтрие Рождества Христова, которые приносят до церквей, мняше въ честь Богородицы, еже естъ велико безчестие и догматъ безбожныхъ еретикъ, девая бо Богородица паче слова и разума нетленно роди [9: 82]; (XVI ст.).

Як бачимо, повторюване в клішованих конструкціях, це слово не піддається значеннєвій конкретизації: у чому ж, власне, полягає хула на Богородицю? Певний натяк дає лише вказівка, що йдеться про догмат безбожних еретиків. Але натяк відсилає ще до одного місця давньоруських текстів:

Се буди всемъ ведомо яко несторий еретикъ. научи трапезу класти рожакную. мняя богородицю человекородицю. Святииже отци лаодикийскаго сбора. слышавше от ангела. Зане богу нелюботворимое то. и святей богородици. Писаниемъ повелеша не творити того [17: 88].

У свою чергу, репліка про ересіарха Несторія відсилає до епохи Вселенських соборів з її богословськими й христологічними суперечками. Одна із постанов такого собору, а саме 79 канон VI Вселенського собору в Константинополі (690–691 р.), в латинсько-му викладенні звучить так:

Quando aliqui post Diem Natalem Ceristi Dei nostri reperiuntur coquentes similes et se eanc mutuo dantes, praetextu scilicet honoris secundinarum impollute Virginis Matris, statuimus, ut deinceps nihil tale fiat a fidelibus (цит. за: [21: 157]).

(Коли ким-небудь після дня Різдва Христового Бога нашого буде варитися мука тонкого помелу і це буде подаватися одним одному під виглядом шанування пологів [дослівно — плаценти, посліду. — М. З.] Пречистої Діви Марії, постановляємо, щоб надалі ніхто такого не чинив із правовірних).

Таким чином, можна зробити висновок, що для давньої Русі протягом кількох століть була актуальною полеміка про межі канонічного й ідольського в культурі Богородиці: наведені вище уривки із повчань спрямовані проти того, щоб Богородицю вшанувати як звичайну породіллю.

Більше того, концепт хула пов'язаний, здається, з однією вагомою подією церковного життя Русі. Під 1160 р. у Патріаршому літописі повідомляється про відомого єпископа Феодорця (ставленника князя Андрія Боголюбського) з його, Феодорця, «иними через закон», тобто незаконними, неканонічними, повчаннями. Далі під 1171 р. повідомляється, що Феодорець одержує єпископство Ростовське. Одним з радикальних його кроків було те, що він в Володимери вся церкви затвори, и не бысть пеня во всем граде Владимери и в соборной церкви пречистыа Богородици златоверсей, в ней же чудотворная икона пречистыа Богородици стоит [14: 239]. Коли ж, відповідно до літопису, князь Андрій втрутився у подію, то Феодорець же не точию князя поруганми и укоризнами обложил, но и на пречистую Богородицу хулу изглагола [14: 240]. Відправлений князем у Київ на іспит до митрополита Феодорця гордостюю взимашєся, и неподобное глаголаше, и законъ божественный укори, и на самого Господа Бога и на пречистую Богородицу хулу изглагола [14: 240]. Далі тема хули й богохульства Феодорця в тексті неодноразово варіюється аж до церковного вироку і страсти гордого відступника.

У чому ж могло полягати відступництво, яке сягнуло аж того, що була зачинена соборна церква Богородиці? Можливо, це й був крайній вияв тієї лінії, яка існувала на Русі і яка, всупереч християнській догматиці, не визнавала божественної природи Богородиці. У всякому разі, факти піддаються подібному витлумаченню (докладніше див.: [8]).

У зв'язку з наведеними спостереженнями зробимо такі теоретичні узагальнення. Давньоруське слово, особливо коли це слово стосується проявів тогочасного духовного життя, а не явищ предметно-денотативного ряду, у тексті може виступати у такому синтагматичному оточенні, яке не дозволяє зрозуміти сьогодні його сигніфікативного значення. Водночас таке слово разом із кожним своїм варіативним контекстом може розглядатися як певна пара-

дигматична одиниця. Кілька таких парадигматичних одиниць у свою чергу існують через їх взаємодію, підтримуючи і увиразнюючи конкретне значення слова-концепту. У кінцевому підсумку таке слово-концепт у кожному окремому вживанні є гіпертекстовою відсилкою до того першотексту, який дозволяє (якщо він дійшов до нас) найбільш повно зрозуміти сенс використання цього тиражованого слова. Так слово й постає у вигляді концепту — знака, який акумулює поняття, є образом першотексту і символом конкретної суспільно вагомої ситуації.

1. Барг М. Эпохи и идеи. — М., 1987.
2. Блок М. Апология истории, или Ремесло историка. М., 1986.
3. Гальковский Н. Борьба христианства с остатками язычества в древней Руси. II. Древние слова и поучения, направленные против язычества в народе // Записки Московского Императорского археологического института. — М., 1913. — Т. XVIII.
4. Гумбольдт В. Избранные труды по языкознанию. — М., 1984.
5. Гуревич А. Ментальность // Опыт словаря нового мышления / Под ред. Ю. Афанасьева и М. Ферро. — М., 1989.
6. Гуревич А. Я. Средневековый мир: культура безмолствующего большинства. — М., 1990.
7. Демьянков В. З. Когнитивная лингвистика как разновидность интерпретирующего подхода // Вопросы языкознания. — 1994. — № 4.
8. Зубов Н. И. Лексико-тематические сгущения и их аксиологические пики: к текстовому пониманию древнерусского хула // Известия Уральского государственного университета. — 2001. — № 20.
9. Калинин И. П. Церковно-народный месяцеслов на Руси. — СПб., 1877.
10. Колесов В. В. Древняя Русь: наследие в слове. Мир человека. — СПб., 2000.
11. Колесов В. В. Ментальные характеристики русского слова в языке и в философской интуиции // Язык и этнический менталитет. — Петрозаводск, 1995.
12. Кубрякова Е. С. Начальные этапы становления когнитивизма. Лингвистика — психология — когнитивная наука // Вопросы языкознания. — 1994. — № 4.
13. Паршин П. Б. Теоретические перевороты и методологический мятеж в лингвистике XX века // Вопросы языкознания. — 1996. — № 2.
14. Патриаршая или Никоновская летопись // Полное собрание русских летописей. — М., 1965. — Т. 9-10.
15. Розанский М. Ментальность // Опыт словаря нового мышления / Под ред. Ю. Афанасьева и М. Ферро. — М., 1989.

16. Сусов И. П. Интеграционный этап в развитии лингвистической теории и сущность вклада когнитивной лингвистики // Когнитивная лингвистика: Современное состояние и перспективы развития. Ч. 1 — Тамбов, 1988.
17. Тихонравов Н. С. Летописи русской литературы и древности. — М., 1862. — Т. 4.
18. Флоренский П. А. Столп и утверждение истины (II) // Флоренский П. А. Том 1 (2). М., 1990.
19. Фрумкина Р. М. «Теории среднего уровня» в современной лингвистике // Вопросы языкознания. — 1995. — № 2.
20. Харре Р. Вторая когнитивная революция // Психологический журнал. — 1996. — № 2.
21. Mansikka V. I. Die Religion der Ostslaven. I. Quellen. — Helsinki, 1922.

О. І. МАРЧУК. Порівняння в індивідуально-авторському стилі М. М. Коцюбинського як розвиток історико-культурних традицій

Порівняннями переповнений увесь український фольклор — від замовлянь, може найдавнішого фольклорного жанру, до зовсім юних коломийок. У замовляннях вони прагматичні, налаштовані на конкретний результат: «Сонечко ясне, красне, освіщаєш гори, долини, освіти моє личко, щоби моє личко було ясне-красне, як сонечко»; «Як ці береги не стрічаються, так щоб народжений молитвенний Іван не стрічався з хмільним вином»; «Як бояться лева й левиці ті звірі, так щоб боялись могого скоту» [3: 35, 127, 144]. А в коломийках порівняння просто запальні, веселі, жартівливі: «Коломия — не помя, Коломия місто. В Коломійі кожна дівка, як пшеничне місто». А скільки є усталених народних порівнянь, що перетворилися на приказки! До речі, ранній Коцюбинський широко користувався, а пізній — пішов далі. Так само, не без впливу народних, порівняннями рясніють твори Котляревського та Шевченка, Івана Вишенського та Климентія Зинов'єва, «Слово о полку Ігоревім» і «Слово о законі і благодаті».

До цієї найусталенішої стилістичної фігури красного мовлення активно звертався М. Коцюбинський, продовжуючи історико-культурну традицію її використання в українській літературі. Порівняння як художній засіб мало надзвичайну притягальну силу